

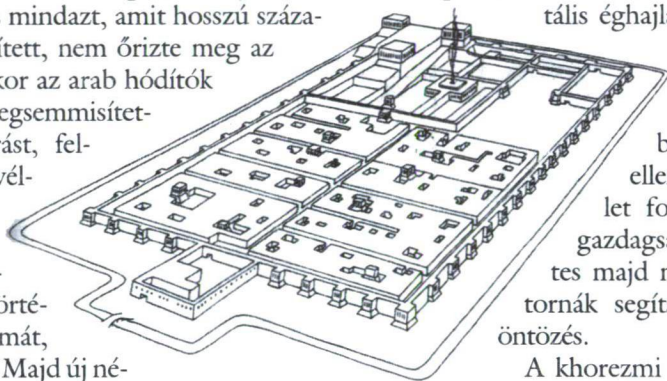
HORVÁTH VIKTOR

Az ősi Khorezm – egy elfeledett ország

Belső-Ázsiában, az Aral-tótól délre, a Kara-kum és a Kizil-kum homoktengere alatt egy hajdan virágzó ország történetének emlékei rejtőznek. Városok, erődök, öntözőcsatornák romjai, a mindennapi élet apró tárgyai bújnak meg mélyen a homok alá temetve. A messzi múltat azonban a feledés árnya borította be. A népet, amely ezt a vidéket lakta és mindazt, amit hosszú századok alatt felépített, nem őrizte meg az emlékezés. Mikor az arab hódítók megérkeztek, megsemmisítettek minden írást, felgyújtották a levéltárakat és kiirtották mindazokat, akik ismerték az ország történelmét, irodalmát, hagyományait. Majd új népek érkeztek oázisokba, akik más istentiszteletek, máshogyan éltek, más nyelven beszéltek, a folyton előrenyomuló sivatag pedig lassan betemette a pusztuló romokat.

A kis számú egykorú nyugati és kínai írott forrás nem sokat árul el erről a titokzatos királyságról, Khorezmről, a késői szerzők pedig csak abból meríthettek, ami kevés tudás átvészelt az arabok pusztítását. A sivatagban százezrekre szétzúrt föld- és homokhalmokkal együtt csak akkor tárult fel végre a múlt, amikor 1929-ben Szergej Pavlovics Tolsztoz megkezdte 21 éven át folyó ásatásait az egykori királyság területén. Több mint egy évezrednyi homály után végül fény derült az ország történelmére.

Khorezm a mai Üzbegisztán és Türkmenisztán területén feküdt, a Turáni-alföld déli részén, túl a Nyugat által ismert világ határán. Jellemző módon Strabón is csak annyit említ meg a khóraszmiosokról, hogy „ezekhez menekült Baktrianéból és Sogdianéból Spitamenés, egy Alexandrostól megszökött perzsa”.¹ A vidék sivatagi kontinentális éghajlatának megfelelően nagyon kevés a csapadék, ezt azonban tökéletesen ellensúlyozta a terület folyóvízben való gazdagsága, a természetes majd mesterséges csatornák segítségével történő öntözés.

A khorezmi civilizációt szakamaszzagéta törzsek hozták létre, valószínűleg szoros kölcsönhatásban a délebbre élő földművelőkkel, és az egész ókor folyamán ők alkották az ország népének túlnyomó részét. Nyelvük a közép-iráni nyelvek keleti csoportjába tartozott, legközelebbi rokonai a szogd és az oszét. A khorezmit a 14. századig beszélték; legkorábbi nyelvm emlékeik a 2. századból származnak, saját, az arámból kialakított írásukat a 10. századig használták, ekkoriban szerepét az arab vette át.

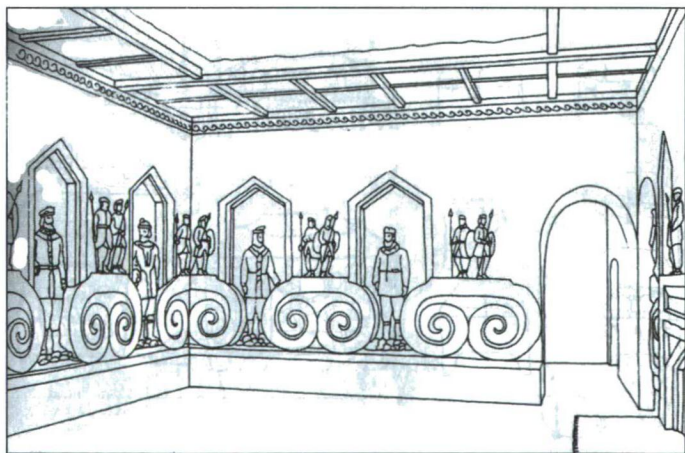
Az ország neve perzsául Uvārazmið, görögül $\chi\eta\rho\alpha\sigma\mu\acute{\iota}\alpha$ (Khorasmia), latinul Chorasnia, 8. századi khorezmi érméken Chwrmz, arab írás szerint Chwārizm. (Kiejtése [xvaˈɾɪzm], egyes arab szerzők szerint az r-t

kettőzve ejtik.) Jelentését már a középkorban sem ismerték, a 10. századi népetimológia a nevet „hús-fa” összetételként értelmezte. A szakértők között ma sincsen egyetértés ebben a kérdésben, a – Tolsztov szerint² – leginkább elfogadható etimológia iráni-indoeurópai összetételként magyarázza a szót: chvar-zem, magyarul „a Nap földje”.

A khorezmi hagyomány

Khorezm ókori jelentőségére a helyi hagyomány régiségéből és a perzsa zoroasztrianus vallásban betöltött központi szerepéből következtethetünk. Al-Birúni, a hírneves 11. századi khorezmi tudós írta le, hogy időszámításukat országuk benépesítésének kezdetétől, az Alexandros előtti 980. évtől számították. Mivel a Seleukida éra kezdetét i.e. 312. jelentette, ez az i.e. 1292. évet jelöli. Később i. e. 1290-től számították az éveket, mert a hagyomány szerint ekkor érkezett az országba az Aveszta és az ősi-iráni eposz mitikus hőse, Szijávus, aki meghódította a „török királyságot”, és ekkor alapította meg fia, a talán már félig történelmi uralkodó, Kej-Khoszrov a Khorezm-sahok dinasztiáját. A zoroasztrianus hagyományban rendre kivételesen fontos és szent vidékként jelenik meg Khorezm. Számos tudós Khorezmben véli megtalálni Airjanem-Vaidzsó rejtélyes országát, az első emberlakta területet, melyet Ahura-Mazda teremtett, és amelyet a hagyomány a világ legészakibb és leghidegebb országának tekintett. Több vallásos szöveg szerint Irán egyik első mitikus királya, Jima Khorezmben gyűjtötte meg a

szent tüzek közül a legősibbet és legtiszteltebbet, a papok kasztját védelmező tüzet. Az Aveszta és a perzsa vallás központi alakja, Zarathustra és a köréje szövődött legendák is sok szállal kötődnek Khorezmhez. A vallásalapító életútjának meghatározó motívuma volt az a harc, amely két rivális papi testület, két vallási irányzat között robbant ki, s melyben a Zarathustra által képviselt tanokat ő maga viszi diadalra végül. A hagyomány szerint a küzdelem első szakaszának Arjanem-Vaidzsó, a próféta állítólagos szülőhazája a helyszíne, de a harc végül Baktriában, Vistaszpa király udvarában fejeződik be, aki megtér, és Zarathustra egyik első követője lesz. Tolsztov szerint az ősi mítoszokat és mondákat az i. e. 6-5. században összegyűjtő baktriai papok helyezték csak saját földjükre Zarathustra tetteinek helyszínét. Mind az Aveszta földrajza, mind az avesztai történelem Khorezmhez kötődik, de hiába, mert a parthusok majd Szászánidák a romlott, baktriai szemszögből értelmezett hagyományt őrizték meg az utókornak.³ A néhai orosz tudós egyébként nincs egyedül vélekedésével, mely szerint Aurvat-aszpa és fia, Vistaszpa-Hypastés Khorezm királyai voltak.

AZ ELSŐ KÉPEN TOPRAK-KALA VÁROSA DÉL FELŐL EGY REKONSTRUKCIÓS RAJZON, EZEN A KÉPEN A TOPRAK-KALAI VÁR REKONSTRUÁLT HARCOS TERME LÁTHATÓ

Khorezm archaikus kora

Khorezm ókora meglehetősen pontossággal körülhatárolható időszakasz. Nagyjából egy évezredet ölel fel az i. e. 8-6 századtól az i. sz. 4. századig. A korszak kezdetekor és a végén is alapvető változások következtek be, de a köztük lévő ezer év kultúráját figyelemreméltó egység jellemzi.

Khorezm az i. e. 8–6. század táján jutott túl a bronzkoron és lépett a történelem színpadára. Az ezt közvetlenül megelőző kora még a primitív, korongolatlan kerámia, a nagycsaládok közös, hosszú házai, a csatornaépítés hiánya, a papi vezérek uralma volt jellemző, ekkoriban azonban lassan valódi állammá szerveződött a szaka-massagéta törzsszövetség. Az új korszakot jellemzik, és egészen az i. sz. 4. századig az állandóságot képviselik az építészeti és az erődítési rendszer sajátosságai, a szabványos téglákkal, a jellegzetes épületelemekkel; a háromszög alakú hegygel ellátott, szkíta nyílveszők; a nagy, ovális magtörők; a kiváló minőségű, korongolt edények; a változatos díszítésű, több mint ezer éven át közkedvelt színes üveggyöngyök.

A mindenkori társadalom szervezetét Khorezmben legegyszerűbben az öntözés fejlettségén, és a királyságra oly jellemző erődök, erődvárosok típusain, funkcióin, méretein keresztül vizsgálhatjuk. A csatornahálózat az i. e. I. évezred közepére nagy vonalaiban készen állt, sőt Tolszov szerint már századok óta működött. Hérodotosz leír ugyanis egy legendát, amely nagy részben

egyezik egy al-Makdíszi által lejegyzett 10. századi khorezmi mondával, és az itteni öntözőrendszerről szól. Ha a történetírás atyjának korában (i. e. 5. sz.) már legendák éltek csak az építés körülményeiről, valóban századoknak kellett eltelnie azóta.⁴ A csatornahálózat méreteiről árulkodik, hogy Hérodotosz és al-Makdíszi is ezeknek az építményeknek a létrejöttével köti össze az Uzboj, az Amu-darja Kaszpi-tenger felé folyó hajdani ága kiszáradását és az Aral-tó létrejöttét. Egy ilyen nagyszabású öntözőrendszer megépítéséhez erős, központosított államhatalomra volt szükség, akár a nemrégiben még szabad masszagéta harcosokat, akár rabszolgák tömegeit akarták a földmunkák elvégzésére kényszeríteni. Ez az idő, az archaikus kor (i. e. 8–6. századtól i. e. 4. századig) lehetett az, mikor a monarchia megszilárdulásával az i. e. 1290-ben kezdődő érát felváltotta a királyok uralkodási éveinek számítása.

A mesterséges csatornák mellett ekkortájt jelentek meg Khorezm-ben a gorogyicsék, ezek az erős falakkal körülvett, gyakran dombokra épült, hatalmas erődök. Számos olyan sajátosságuk alakult ki, melyeket mindvégig megőriztek az ókorban. A várak szabványos égetetlen téglából épültek (40×40×10 cm), a négyzet vagy téglalap alapú tornyok voltak túlsúlyban. A vastag falakat – akár több emeletnyi magasságban is – belső lövészerkélyekkel látták el, védőfedél alól folytatott harcra szánt, magas és keskeny, „nyíl alakú” lőrészekkel. A kapukhoz vezető feljáratokat megerősített „labirintusokkal” védtek a támadóktól. Az ókor első századainak két jellemző gorogyicséje a nagyjából az i. e. 4. századig használt Kalaly-Gyr és Küzeli-Gyr. A hatalmas erődök (egyik rombusz alakú, mérete: 1100×700 méter, a másik háromszög, mérete: 1000×400 méter) megdöbbentő sajátossága, hogy a telepek egész belső térségében egyáltalán nincs kultúrréteg, csak a szűz talaj. Mindkét város – Kalaly-Gyr

AZ ELSŐ ÉRME AZ URALKODÓ ARCKÉPÉVEL DÍSZÍTVE. (SÚLYA: 2,7 G; ÁTMÉRŐJE: 12–12,5 MM). **AZ ITT LÁTHATÓ ÉRME** NAGYOBB (6,43 G; 26,6 MM) ELŐLAPJÁN AZ URALKODÓ ARCKÉPE, HÁTLAGJÁN PEDIG EGY KHOREZMI LOVAS LÁTHATÓ

esetében négy bástyát leszámítva – csak falakból áll! Lakóik élete teljes egészében a hatalmas falakba zárt, hosszú, szűk, boltozatos folyosószerű helyiségekben összpontosult.

Khorezm archaikus korának „külpolitikai” viszonyairól Hérodotosztól tudhatjuk meg a legtöbbet. A már fentebb említett, az öntözés történetéről szóló elbeszélésében áll, hogy Khorezm befolyási övezetébe tartoztak a hyrkánok, a parthusok, az ariánok és a thamanainok. Hasonló viszonyokra utalhat a perzsa birodalom közigazgatási rendszerének leírása, amelyből megtudhatjuk, hogy Khorezm, Sogdiana, Parthia és Ariana mind a tizenhatodik satrapiába tartoztak, tehát elképzelhető, hogy a perzsa fennhatóságot megelőzően is valamiféle egységet alkottak.

A fentiekből láthatóan igen nagy erőket képviselő szaka-masszagéta szövetség terjeszkedésének egy még többre hivatott nép, a perzsák felemelkedése szabott határt a 6. század végén. Először Kyros indított hadjáratot a masszagéták ellen 529-ben, de ez nem járt sikerrel, Kyros maga is elesett egy ütközetben. I.e. 522-ben viszont már mindenképpen a királyok királyának fennhatósága alá tartozott Khorezm, mivel Dareiosz behisztuni feliratán az elődjétől örökölt tarto-

mányok között szerepel. A tizenhatodik satrapiára Hérodotosznál található leírása alapján azonban valószínű, hogy a királyság önként vállalta a perzsa fennhatóságot és az adófizetést, hogy megtarthassa déli birtokait. Ennek következtében meglehetősen lazán függhettek csak a nagykirálytól, aminek igazát egyébként a hatalmas területükhöz képest aránytalanul alacsony adó (300 talentum) is megerősít. Ez

a kényelmes helyzet Dareiosz hatalomra kerülése után változott meg. A birodalom északi határait folyamatosan fenyegették a sztyeppé nomád népei, Transzkaukáziában az európai szkíták, Belső-Ázsiában a szakák. Alig pár évvel apja halála után Dareiosz átkelt az Amu-darján, hogy a szaka-masszagéta törzsszövetség szívére mérhessen végzetes csapást. Bár mindkét fél a maga győzelmét hirdette és őrizte meg emlékeztetőben, a hadjárat valószínűleg semmi változást nem hozott. A szakáknak nem sikerült az ismeretlen északra csalni és megsemmisíteni a perzsa sereget, de a nagykirály is csak egy törzsfő elfogásával dicsekedhetett. 512-ben még nagyobb szabású hadműveleteket indított el: Európa felől próbált a szkítákra törni. Azok viszont ősi nomád szokás szerint mindent elpusztítva addig hátráltak Dareiosz előtt, míg a király – seregei kimerülésével és a készletei fogytával – ismét visszafordult. Dareiosz ragyogó uralkodói képességeit ismerve ezek a grandiózus tervek meggondolatlanságnak tűnhetnek, ha összevetjük az értük hozott áldozatok nagyságát és a várható eredmény csekélységét. A nagykirály célja valószínűleg nem is az volt, hogy, a ritkán lakott, szegény sztyeppvidéket birodalmához csatolja, hanem az, hogy a perzsa fegyverek erejé-

vel megismertesse a szkítákat, szakákat, masszagétákat, és ennek következtében a félelem erősebb legyen bennük, mint az északi satrapiák gazdagságának csábítása. A hártárt végül sikerült is bizonyos mértékben megszilárdítani, ezzel azonban Khorezm hatalmi helyzete is megrendült. Xerxés idejében ténylegesen el kellett ismernie a perzsa fennhatóságot, és befolyási övezetét is elvethette, mivel a görög háborúban a khorezmiek régi alattvalóik közül csak a partusokkal harcoltak közös egységben, az ariusok és szogdok külön csapatokat alkottak.⁵ A birodalomba való beilleszkedés is kezdetét vette ekkoriban, magas katonai beosztásokban találhatunk khorezmieket a birodalom olyan távoli területein, mint Artauktést a Dardanellák partján Sétosban, vagy Dragmant az egyiptomi Elephantinében.

A következő két évszázadra Khorezm eltűnik a forrásokból. Úgy tűnik, először külön satrapiába szervezték, majd lassan elenyészett a válságból válságba sodródó perzsa birodalom fennhatósága az ország felett. 329–328 telén jelent meg újra a történelem színpadán, mikor a makedón világhódító, Alexandrosz éppen a szogd fővárosban, Marakandában időzött. A Szir-darján túli szkíta népek követeivel együtt érkezett a városba Pharasmanés khorezmi király 1500 főnyi nehézlovasság élén, és szövetségi szerződést kötött dél új uralkodójával. Tudott Alexandrosz földrajzi érdeklődéséről és arról a meggyőződéséről is, hogy nincs messze a Fekete-tengertől. Megpróbálta kihasználni a makedón sereg jelenlétét országa határainak kiterjesztésére, ezért felajánlotta segítségét, amennyiben hadra kelnek a Khorezm határán élő állítólagos amazonok ellen. Alexandrosz tapintatosan elhárította Pharasmanés invitálását azzal, hogy később tervez ugyan hódításokat a Fekete-tenger mellékén, és számít is majd új szövetségese támogatására, de egyelőre Indiát akarja leigázni. A találkozó után a Pharasmanés és serege visszalovagolt az

ismeretlenbe, Khorezm pedig ismét eltűnt az európai történetírók és földrajztudósok látóköréből. Túl a horizonton, némaságba burkolózva azonban az ország virágkora kezdődött el ekkor – távol a nagy nyugati és keleti birodalmaktól, Belső-Ázsia egyik legerősebb és leggazdagabb államává nőtte ki magát az egykori Akhaimenida satrapia.

A klasszikus kor

Az i. e. 4. századtól az i. sz. 1. századig tartott Khorezm legfényesebb időszaka, amikor teljes mértékben kibontakozhattak kultúrájának sajátos és ragyogó vonásai.

Komoly változás következett a településtípusokban. Két domináns településforma jellemző a korra: a megerősített, különálló háztömb (ez a falusi település fő formája), illetve a városok új fajtája, melyek több ugyanilyen tömbből állnak. Az egyetlen különbség a városi és a falusi háztömbök között, hogy az előbbiek nincsenek megerősítve – a védelem szerepét itt a falak töltik be. A kor két legjellemzőbb városa Dzsanasz-kala és Toprak-kala. Az előbbiben összesen két(!) ház volt, melyeket a főutca választotta el egymástól, míg az utóbbiban nyolc, négy-négy a főutca két oldalán, egymástól szűkebb utcákkal elválasztva. Dzsanasz-kala és Toprak-kala azért tartozhatott mégis a kor legnagyobb városai közé, mert egy-egy ilyen házban a leghíresebb számítások szerint is 500-1000 ember férhetett el. A tamgák, a téglákba vésett jelek árulták el azt, hogy minden házban egy meghatározott nemzeti közösség lakott, tehát még ekkor is elevenen élt a vérségi kötelékek rendszere. A kaputól induló főutcat a túlsó oldalon tűzszentély zárta le, tehát a zoroasztrianizmus szerepe meghatározó volt a nép életében.

A városok erősítési technikája nagyjából az előző kor mintáit követte, valószínűleg jelentősebb külső hatások nélkül fejlődött,

viszont sok tekintetben igen primitív volt. Sok helyen például egyáltalán nem voltak vártornyok. A lőrések ezért lefelé és kifelé erősen szélesedtek, hogy felülről védekezve tűz alatt tarthassák a fal közvetlen előterét is. Hogy a vár sarkait is védhessék, rendkívül sajátos módon alkalmaztak többek között Dzsanasz-kalában. A sarkokat fedező lőrések – pontosabban lőrészármasok – belső falmélyedésekből nyíltak, a középső mindig függőleges volt, a két szélső viszont oldalt fordulva, ferde. Így nem csak a fal síkjára merőlegesen tudtak lőni. Máshol úgy küszöbölték ki a sarkok védtelenségének problémáját, hogy nem voltak sarkok: ovális vagy kör alapú erődöket emeltek. Megőrizték a „kapu előtti labirintusok” építésének hagyományát: nagy téglalap alapú falkiszögellések voltak ezek, melyek között néhány kanyarulattal a kapuhoz vezetett az út. Természetesen ezekben a falakban is lövészfolyosók húzódtak, ahonnan lőni lehetett a kapu felé előrenyomuló ostromlókat.

Az ásások feltárták, hogy az erődök egy egységes rendszerbe illeszkedtek: szinte mindegyik a csatornák végső nyúlványainál, a megművelt földek határán állt. Ez az egész oázist körülvevő, nagyszabású erődláncolat a sztyeppe lakóinak támadásától védte Khorezmet, és a gondosan kiépített csatornahálózzal együtt erős, központosított állam meglétéről tanúskodik.

A korabeli táradalomról csak a régészet szolgáltat némi információt. A városfalak rendkívül nagyszámú lőréséből egyenként csupán egy szűk területet lehetett belőni, így minden egyes lőrésnél szakképzett íjásznak kellett állnia. Ez arra mutat, hogy ekkor még az egész nép fegyverben állt, a hivatásos hadsereg helyett a népfelkelés játszotta a főszerepet. A városokban nem találtak kézművesnegyedeket, ezért a nemzetségek tömbházaiban élő rabszolgák végezhatték a kézműipari munka jelentős részét. Ha ez így van, valószínűleg más termelési ágak is rab-

szolgamunkán alapultak. A kis lószobrocskák a Napot jelképező ló kultuszának a maszszagéták életében betöltött központi szerepére utalnak; a női szobrocskák a víz, az öntözés, és az Amu-darja istennőjét, Anáhitát ábrázolják, a kis férfiszobrok az istennő párját, Szijávust.

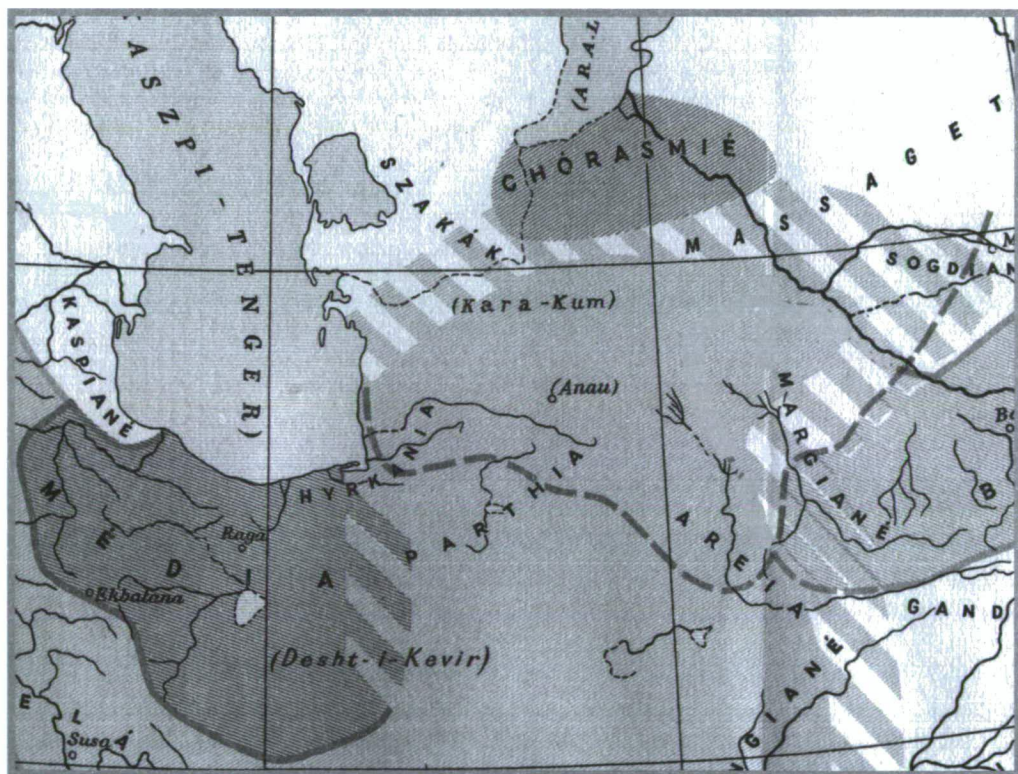
Khorezm gazdagságáról a népes városokon és a számos erődön kívül a kiváló minőségű helybéli kézműipari termékek, főleg agyagedények tanúskodnak. Kiterjedt volt a külkereskedelem, közkedvelt, változatos alakú, többnyire sötétkék üvegyöngyeik Egyiptomban, Szíriában, a Földközi-tenger északi partjának városaiban készültek. Ekkoriban, az i. e. 2. században jelenik meg Khorezmben a pénzverés is. A helyi mesterek baktriai mintákat követtek, azonban már ekkor feltűntek a khorezmi érmék hét évszázadon keresztül elmaradhatatlan jellemzői: a tamga, a Szijávusidák szimbóluma, és a lovas figura, ami talán magát Szijávust, a királyi ház mondabeli őseit ábrázolta.

A klasszikus kor első századainak eseménytörténetéről nagyon kevés tudással rendelkezünk. A néhány ismert esemény mögött bonyolult diplomáciai és fegyveres viszályok szövevénye sejlik fel. Khorezm célja egyértelműen a hellének visszaszorítása volt. Úgy tűnik, a Seleukida birodalom ellen a partusokat használták fel, a háttérből támogatva és ösztönözve őket Parthia satrapia elfoglalására. Az Arsakidák gyors felemelkedése aztán hamarosan megváltoztatta a két állam kapcsolatának jellegét és a régió politikai viszonyait. Khorezm kénytelen volt kelet felé fordulni. A 3. század végétől a 2. század végéig élénk mozgás figyelhető meg a térségben. Három jelentős hatalmi tényező ereje feszült egymásnak: az Indiában agresszívan terjeszkedő Gréko-Baktriai királyság, a messzi keleti hiungnuk (ázsiai hunok) és a kínai források jüecsi nevű népe. Abban, hogy milyen népet is kell a jüecsikben látnunk, megoszlik a tudósok véleménye. Töb-

ben a masszagéta szövetséggel azonosítják őket, a Baktriát később meghódító törzsek: ászik, pasianok, tokhárok, sakaraukák összességével.⁶ Más kutatók szerint a jüecsi név csak a nyugati szerzők tocharjait jelölte, a másik három törzset nem.⁷ Az mindenesetre kétségtelen hogy a Szir-darja vidékén élő jüecsi Baktriának északi, a hiungnuknak pedig nyugati szomszédjaik voltak, s az is, hogy ez a geopolitikai helyzet a hellének és a hunok természetes szövetségét hozta magával. Úgy tűnik, a baktriai expanzió hullámai rendre egybeesnek a jüecsi keleti háborúival. A sors ironiája, hogy miután többször is kihasználta a jüecsi keleti vereségeit, a Gréko-Baktriai királyságnak a bukását is a hiungnuk újabb győzelme, hozta el: a hun

törzsek ugyanis útra keltek nyugat felé, és a jüecsi,⁸ képtelenek lévén feltartóztatni őket, i.e. 129-ben átözönlöttek a Szir-darján, majd az Amu-darján, és gyökeresen megváltoztatták az egész hatalmas terület etnikai és politikai viszonyait.

Az így kialakult helyzet rekonstruálása azonban ismét viták tárgyát képezi. Annyi bizonyos, hogy a vándorlás után Belső-Ázsia igen nagy – de pontosan meg nem határozható – területei Kang néven egyesültek. Tolszov nézete szerint Kang az egész masszagéta törzsszövetség állama volt, melyben Khorezm gyakorolt vezető szerepet, tehát a királyság gyakorlatilag egy hatalmas birodalmat képviselt magának.⁹ Mások Kangot az ászik jóval kisebb királyságának tartják, akik a nagy

KHOREZM (CHORASMIÉ) TÉRKÉPE. FORRÁS: J. P. FRANCEV ET. AL. (SZERK.): VILÁGTÖRTÉNET. I BUDAPEST, 1962, KOSSUTH KIADÓ. A SZAGGATOTT VONAL AZ ŐSI KHOREZM BEFOLYÁSÁNAK VALÓSZÍNŰ HATÁRÁT JELÖLI

népmozgás alatt csak Szogdiát csatolták Szirdarján túli törzsterületükhöz.¹⁰ Ez utóbbi nézet szerint Baktriához hasonlóan Khorezm is szenvedő alanya volt a tokhárok, ászik és sakaraukák vándorlásnak, amit a régészeti leleteken található durva égésnyomok is megerősítenek.

A kusán kor

A khorezmi klasszikus kor végéről, az i. e. 129. utáni jó kétszáz év eseménytörténetéről semmi biztos információnk sincsen. Az időszakot a khorezmi pénzverés – időleges – megszűnése zárta le. A helyi érmekeket kiszorították a kusán nagykirályok pénzei. A kusán birodalomba valószínűleg Vima-Kadphises uralkodása alatt olvadt bele Khorezm, de ennek időpontja kérdéses, mert a kusán királyok uralkodási éveit még nem sikerült a keresztény időszámítás éveivel egyeztetni. Vima-Kadphises a különböző elméletek szerint valamikor az első század közepe és a második század vége között uralkodott. A kusán fennhatóság elismerése mellett, a birodalom kevésbé központosított felépítésére jellemző módon, Khorezm megőrizhette önállóságát jó részét. A harmadik kusán uralkodó, Kaniska szerencsétlen hadjáratot vezetett Kína turkesztáni birtokai ellen, aminek következtében Fergánával együtt Khorezm is a császárság uralma alá került. Kína sikere azonban egyedül a tehetséges határvidéki helytartónak, Pan Csaónak volt köszönhető, az ő halála után sorra veszték el nyugati területek, Khorezm pedig ismét alávetette magát Kaniskának. A hatalmasra nőtt kusán birodalom végül a 3. század közepén omlott össze.

Khorezmet ebben az időben a nemzeti szervezeti és a városi demokrácia bomlása jellemezte. A falusi tömbházak – és nemzeti közösségeik – szétestek, a vidékre a tanya lett a jellemző. A virágos- és vetemé-

nyes kertet vékony téglafal vette körül, a közösségből kivált patriarchális család a falhoz támaszkodó 10-15 szobás házban lakott. A városokban még fennálltak a szabad polgárok tömbházai, de az arisztokrácia már kezdett merevebben elkülönülni. Toprak-kalában már nem a tűzszentély volt a központ, hanem külön falakkal és három, 40x40 méteres bástyával védett várkastély. A freskókkal és szobrokkal gazdagon díszített fejedelmi palotában több mint száz helyiség volt három szinten, közülük a legnagyobb a háromszáz négyzetméteres trónterem.

A művészetben kusán hatásra hangsúlyosabbá váltak indiai motívumok. A meztelen nő- és férfiszobrok valamint a majomábrázolások a (gréko-)buddhista művészet hatását tükrözik, míg a szabad, antik leplekbe öltöztetett nőket ábrázoló szobrok a gandharai stílus elemeit hordozzák. A vallásos életben megfigyelhetőek a buddhizmus elterjedésének nyomai, de továbbra is a zoroasztrianizmus, vagy annak valamely helyi változata maradt az uralkodó.

A kora középkor – az Afrigidák kora

A 3. század második fele sötét, zűrzavaros időszak Nyugat-Ázsia történetében. Az a földcsuszamlás, amely elsöpörte a parthus meg a kusán birodalmat és felemelte a perzsákat, egy általános válság tünete: az ókori világ válságáé. Hatása Eurázsia szinte összes ismert országát megrázta. A Krisztus utáni első századok négy világbirodalma közül a parthus és a kusán összeomlását követően még ugyanebben a században széthullott a Han Kína, majd hosszú hanyatlás után Róma is eltűnt a történelem színpadáról.

A válságból a kiutat egy új gazdasági és társadalmi rendszer megszületése jelentette. Ez az a kor, mikor világszerte megjelenik a feudalizmus, majd rövid idő alatt uralkodóvá

válík Kínától az Atlanti-óceán partjáiig. A nagy birodalmak szétforgácsolódásával, az állam széthullásával a kultúra új formában, viszont mind szellemi, mind anyagi síkon alacsonyabb szinten született újjá.

A változások Khorezmet sem kerülték el. Szimbolikus jelentőségű az új dinasztia hatalomra jutása a 4. század elején. Első királya, Afríg már az új világ szülötte volt. Bár a Szijávusida ház folytatójának tekintette magát, új időszámítást vezetett be és új fővárost, vagy inkább erődöt emeltetett. A nép kegyetlen despotaként őrizte meg emlékeztetőben, vára, az al-Fír a hatalom félelmetes jelképe lett egészen a dinasztia bukásáig, és az is sokatmondó, hogy a hagyomány szerint az utolsó Afrígida halálát (995) követően Afríg tornya – mintegy történelmi igazságtételként – az Amu-darja hullámaiba zuhant.

A khorezmi társadalomban lezajló mélyreható változásokat legpontosabban ismét a településformák megváltozása jelezte. A központi hatalom gyengülésével a határokon fekvő erődök hanyatlásnak indultak, és többé nem tudták hatékonyan védeni az országot, így aztán az addig jellemző kisebb városokat és megerősítetlen tanyákat a várak váltották fel. Az egyszerű parasztoktól az arisztokratákig mindenki a mezők és kertek között elszigetelten álló kisebb-nagyobb várakba költözött. Mindegyikük egy-egy megerősített tanya volt, egymástól alig pár száz méterre, melyek azonos terv szerint épültek: a tanyát magas téglafal vette körül, lakás céljára a donjon szolgált. Az arisztokraták és a parasztok várai csak méretükben és díszítésük gazdagságában különböztek. A várat a patriarchális nagycsaládból álló házközösség lakta számos családtaggal, klienssel, rabszolgával.

A feudalizmus ekkor még nem aratott diadalt, de kibontakozásának jelei mindenütt észlelhetők voltak. A nagy csatornák kulcsfontosságú elágazási pontjain az arisztokrá-

cia tekintélyt parancsoló erődei örködték. A kisebb várak ezreit (egyes források szerint tízezreit) még szabad földművelők lakták, de a falak már nemcsak a külső ellenség, hanem a nagybirtokos nemesek, a dikhánok erősségei felől érkező fenyegetés ellen is védelmet kellett, hogy nyújtsanak. A városok hanyatlásnak indultak, majd lassan megszűnt bennük az élet, és az enyészeté lettek. Ezzel párhuzamosan a városi kézműipar a háziiparnak adta át a terepet. Az 5. században elhaltak a nagyszerű antik kerámia hagyományai, az edényeket kézzel hajtott korongon vagy korongozás nélkül készítették, anyaguk, minőségük, díszítésük határozott hanyatlást mutat. A kereskedelmi kapcsolatok is visszafejlődtek, az egyszerű, dísztelen üveggyöngyöket a közeli Iránból importálták vagy helyben készítették. A gazdaság súlypontja tehát a városról a falura tevődött át, de a mezőgazdaságban is megfigyelhető a termelő erők visszaesése. Az ország területének egyre nagyobb hányada maradt parlagon, az öntözőhálózat mind jobban összezsugorodott, egyre több csatornaágat nem vették többé igénybe.

Hogy ilyen mértékű visszafejlődés ellenére Khorezm mégis meg tudta őrizni belső-ázsiai jelentőségét, az politikai egységének volt köszönhető. A kusán kor egységes királyságai helyén tengernyi apró államocska született meg. Fergána, Szogdia, Baktria és az egész régió – legtöbbször egy-egy város körül kialakult – kis fejedelemségekre hullott szét, amelyek a hatékonyabb érdekérvényesítés céljából szövetségekbe tömörültek. Khorezm valószínűleg egységes maradt – továbbra is a Khorezmsah uralkodott felette –, bár a források már neki alárendelt „királyokról” is tudnak az ország területén belül. Erejének csökkenéséről árulkodik az is, hogy maga is egy szövetség tagja volt: Kang „országának” kilenc fejedelemsége között említik a korabeli kínai források.

A válságban vergődő Közép-Kelet az 5.

század végétől idegen hódítók játékszerévé vált. A szászánida Péróz 479-es nagy veresége óta a heftelíták uralkodtak Irántól Khotánig és Indiáig. Őket 560 körül a türkök igázták le, elfoglalva területeik jelentős részét is. A türk kaganátust a kínaiak semmisítették meg, akik egészen Szogdiáig és Tocharisztánig Belső-Ázsiát is beillesztik uralmi rendszerükbe (a 660-as években; igaz, inkább csak formálisan). Khorezmről nagyon keveset mondanak a források, de valószínűleg szuverén állam lehetett ezekben a századokban. Menandrosz történetíró az 560-as években Khorezm bizánci és türk diplomáciai kapcsolatairól tudott. 569-ben a Bizáncba küldött türk követséghez a kagán több közép-ázsiai állam uralkodója közül csak a khorezmi király követségét engedte csatlakozni. Ezek azt mutatják, hogy Khorezm a heftalitákkal és a türkökkel szemben is megőrizte függetlenségét.

A vég: az arab hódítás

A 670-es években, röviddel seregei kivonulása után, belső problémái miatt Kína elvi fennhatósága is megszűnt a Közép-Keleten. Újfént hatalmi vákuum alakult ki, a számos kis állam ismét élvezhette a hírtelen támadt függetlenség ízét. A közeli Khorászánban azonban már ott voltak a fiatal arab birodalom harcosai. 651-ben egyszer már feltűntek, majd 654-ben rabolva és sарcolva egészen Szogdiáig jutottak. Némi haladékos utolsó szászánida, Péróz iráni felkelései adtak Belső-Ázsiának, aki Kínai segítséggel a 660-as évek végéig lefoglalta őket. A 670-es években aztán újraindultak a rablótámadások, két ízben Khorezm is áldozatul esett. Az ország – Transzoxániával egyetemben – azonban csak a 8. század elején, Kutejba ibn-Muszlim khorászáni helytartósága alatt veszítette el függetlenségét.

Az iszlám előtti Khorezm utolsó pár évről bőségesek a forrásaink, így meglehetősen pontosan lehet rekonstruálni a történeteket. 710-ben a jog szerinti királyt, Aszkadzavart testvére Khurzád letaszította a trónról. Támogatóit a források alapján az antifeudális mozgalmak falusi és városi szegényei között kell keresnünk, célja pedig az lehetett, hogy a nemességgel szemben álló köznép erejére támaszkodva megfékezze az arisztokrácia önállósulási törekvéseit. Aszkadzavar azonban titokban érintkezésbe lépett Kutejba ibn Muszlimmal, és segítségül hívta őt saját népe ellen. Kutejba először viszályt keltett Sogdia vidékén, amiről az áruló Khorezmsah azonnal értesítette seregét és népét, s ezzel a figyelemelterelő lépéssel sikerült elérnie, hogy az arab támadás teljesen váratlanul érje az országot. A muszlimok elfogták, majd kivégezték Khurzádot, Khamdzserdet, a fellázadt szegények által megvásárolt „szent királyt”, és négyezer követőjüket. Aszkadzavar tízezer marhával hálálta meg Kutejba segítségét.

Uralmát azonban így sem tudta stabilizálni: az arabok kivonulása után a khorezmiek ismét fellázadtak az áruló király ellen és meggyilkolták. Kutejba másodszor is hadra kelt az ország ellen, és másodszor is győzött. A trónra Aszkadzavar fiát, Aszkadzamúkot ültette, saját testvérét, Abdallahot pedig megette társuralkodónak. Ez a szimbolikus lépés Khorezm önálló államiságának, a tudósoknak, a hagyományok ismerőinek kiirtása pedig önálló kultúrájának végét jelentette. Bár a trónon 995-ig Afrírida királyok ültek, Khorezmben lassan a feledés borult a múltra, az ország a muzulmán civilizáció részévé vált.

Mikor a 12. században Khorezm Belső-Ázsia legnagyobb birodalmának központjaként újjászületett, már csak a romok őrizték a hajdankor emlékét. Aztán a romokat is elnyelte a sivatag homokja...

BIBLIOGRÁFIA

BAKAY KORNÉL: *Őstörténetünk régészeti forrásai. I–II. kötet*, Miskolc, 1997, Miskolci Bölcsész Egyesület.

CZEGLÉDY KÁROLY: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8) Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó.

ÉRDY MIKLÓS: *Kutatóúton az ősi Khorezmben*. Folklor és etnográfia 38. Debrecen, 1988.

ANNA SWIDERKOWNA: *A hellenizmus kultúrája*. Nagy Sándortól Augustusig. Budapest, 1981, Gondolat.

SZERGEJ PAVLOVICS TOLSZTOV: *Az ősi Chorezm*. Budapest, 1950, Hungária Könyvkiadó.

SZ. L. UTCSENK–D. L. KALLISZTOV–A. I. PAVLOVSKAJA–V. V. SZTRUVE: *Világtörténet II.* Budapest, 1962, Kossuth Könyvkiadó.

The New Encyclopædia Britannica. Macropédia (Knowledge In Depth). Volume 15, Chicago–Auckland–Geneva..., 1989, Encyclopædia Britannica Inc.

Meyers Encyclopädisches Lexikon. Band 13. Mannheim–Wien–Zürich, 1978, Bibliographisches Institut Lexikonverlag.

STRABÓN: *Geographika*. Ford.: Földy József. Budapest, 1977, Gondolat Könyvkiadó.

HÉRODOTOSZ: *A görög–perzsa háború*. Ford.: Muraközi Gyula. Budapest, 1998, Osiris.

www.sogdcoins.narod.ru/english/khwarezm/history.html

www.iranianlanguages.com/midiranian/khwarezmian.htm

JEGYZETEK

¹Starbón: XI. 8. 8.

²Tolsztov: i. m. 84.

³Tolsztov: i. m. 92–93.

⁴Tolsztov: i. m. 105.

⁵Hérodotosz: VII. 66.

⁶Tolsztov: i. m. 129.

⁷Czeplédy: i. m. 34.

⁸Az első elmélet szerint értelmezve a nevet, a jüecsik azaz a tokhárók, ászik, sakaraukák törzsei. A második elmélet szerint a jüecsik=tokhárók csak magukkal sodorták az ászikát és sakaraukát.

⁹Tolsztov: i. m. 150.

¹⁰Czeplédy: i. m. 35–37.

Megjelent!

Kiss Tamás

Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége
1956, Szeged

A szerző, a MEFESZ szervezője, vezetője (kétsős a megtorlás áldozata) tanulmánya mellett első alkalommal kerül publikálásra a szervezet 1956. október 20-i ülésén készült rádiófelvétel szövege. A szerző a kötetben szereplő interjúban az eseményekben résztvevők érzelmi kötődéseiről és saját személyes sorsáról is vall az értő olvasónak. A szakmai közélet szerint is hiánypótló mű értékes dokumentummelléklettel záródik, amelyben közlése kerülnek az események archív fotói és a megtorlás jegyzőkönyvei is.

Messzelátó

